

भारताचे शेजारी असलेल्या पाकिस्तान आणि चीन या दोन देशांशी असलेल्या संबंधांवर या प्रकरणात लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. भारताच्या सुरक्षेला असलेल्या धोक्यांचा आपण विचार करतो, तेव्हा प्रामुख्याने हे दोन शेजारी देश आपल्या नजरेसमोर असतात. हे धोके पारंपरिक आणि अपारंपरिक असे

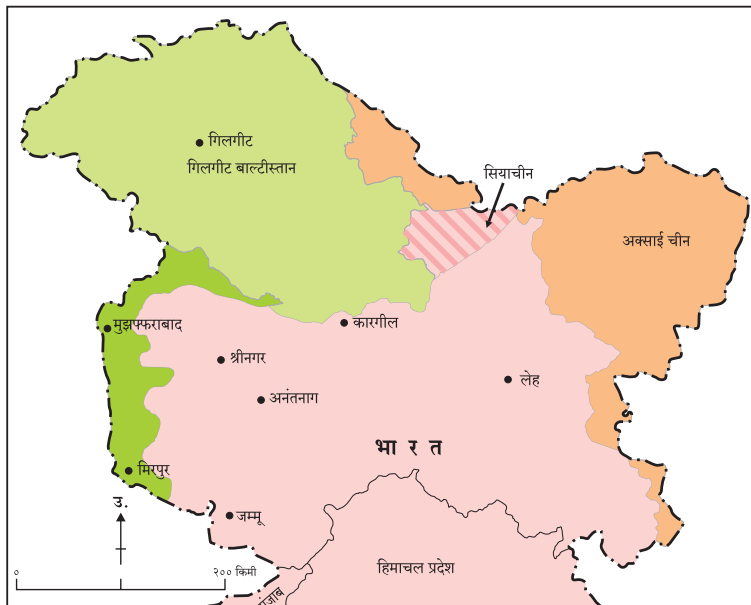
दोन्ही स्वरूपाचे आहेत. भारताने या देशांच्या सीमांवर प्रत्यक्ष संघर्ष आणि अंतर्गत बंडखोरीच्या समस्या या दोन्हींचा अनुभव घेतला आहे. त्यात अण्वस्त्रांच्या धोक्याची भर पडल्याने भारताचे या देशांशी असलेले संबंध गुंतागुंतीचे बनले आहेत.

पाकिस्तान

परकीय अमलातून १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला, तेव्हा ब्रिटिश भारताची भारत आणि पाकिस्तान (पूर्व व पश्चिम) अशा दोन देशांमध्ये फाळणी झाली. पाकिस्तानचे जनक मोहंमद अली जीना आणि त्यांच्या ऑल इंडिया मुस्लीम लीग पक्षाने मुसलमानांसाठी स्वतंत्र देशाची मागणी केली होती. त्यामुळे पाकिस्तान हे इस्लामिक राज्य म्हणून उदयाला आले, तर भारत धर्मनिरपेक्ष (सेक्युलर) प्रजासत्ताक बनले. ब्रिटिश भारताची फाळणी ही इतिहासातील एक अतिशय हिंसक घटना होती. पश्चिमेकडील भागात- विशेषतः पंजाबमध्ये आणि पूर्वेकडे बंगालमध्ये प्रचंड जातीय संघर्ष आणि रक्तपात झाला. या संघर्षात दहा लाखांहून अधिक लोक मारले गेले. तसेच, लक्षावधी लोकांनी पाकिस्तानातून भारतात आणि भारतातून पाकिस्तानात असे स्थलांतर केले.

स्वातंत्र्यानंतर भारत हा लष्करीदृष्ट्या सामर्थ्यवान देश म्हणून उभा राहिला. परंतु, पाकिस्तानच्या मनात मात्र भारताबद्दलच्या भीतीने ठाण मांडले. त्यामुळे पाकिस्तानचे संरक्षण धोरण भारताचे वर्चस्व आणि ते कसे रोखायचे याभोवतीच फिरत राहिले. स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात पाकिस्तानने त्यासाठी भारताविरोधात अरब देशांचे सहकार्य मिळवण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर त्याने चीनकडे सहकार्य मागितले आणि तो अमेरिकेच्या लष्करी आघाड्यांमध्येही सहभागी झाला.

या पार्श्वभूमीवर भारत आणि पाकिस्तानदरम्यान पुढील तीन मुद्द्यांवर संघर्षाचा आपण या प्रकरणात विचार करणार आहोत:

ऑगस्ट १९९९ च्या फेरचनेपूर्वीचा जम्मू-काश्मीरचा नकाशा

- (i) काश्मीर समस्या (सियाचिनचा मुद्दाही यात समाविष्ट आहे.)
- (ii) पाकिस्तानपुरस्कृत किंवा सीमेपलीकडून होणारा दहशतवाद
- (iii) भारत-पाक संबंधांमध्ये चीन हा घटक.

काश्मीर समस्या

तुम्हांला माहीत आहे का ?

जम्मू आणि काश्मीर

जम्मू आणि काश्मीरच्या ईशान्येस शिंजियांग प्रांताचा उगुर (Uighur) हा स्वायत्त विभाग आहे; पूर्वेस तिबेटचा स्वायत्त प्रदेश आहे (हे दोन्ही विभाग चीनचा भाग आहेत.) दक्षिणेस भारताची हिमाचल प्रदेश व पंजाब ही राज्ये आहेत; पश्चिमेस पाकिस्तान आणि वायव्येस अफगाणिस्तानच्या सीमा आहेत.

जम्मू आणि काश्मीरच्या उत्तर आणि पश्चिमेकडील प्रदेशाला 'पाकव्याप्त काश्मीर' असे म्हटले जाते. या क्षेत्राचे तीन विभाग आहेत; पाकव्याप्त काश्मीर, गिलगिट आणि बाल्टिस्तान. गिलगिट आणि बाल्टिस्तानला आता पाकिस्तान उत्तर क्षेत्र म्हणून संबोधित करतो.

भारताच्या जम्मू आणि काश्मीर राज्याचे जम्मू, काश्मीर आणि लडाख हे तीन विभाग आहेत.

ऑगस्ट २०१९ मध्ये भारत सरकारने या राज्यांची पुनर्रचना करून दोन केंद्रशासित प्रदेश निर्माण केले-

- (i) जम्मू आणि काश्मीर
- (ii) लडाख

ब्रिटिशांच्या राजवटीत भारतात जम्मू आणि काश्मीर हे वंशपरंपरागत राजेशाही असलेले एक संस्थान होते. भारत आणि पाकिस्तानला स्वातंत्र्य जाहीर करताना ब्रिटिशांनी तत्कालीन संस्थानांना त्यांच्या मर्जीप्रमाणे भारत किंवा पाकिस्तानमध्ये सहभागी होण्याचा पर्याय दिला होता. मात्र, भारतीय स्वातंत्र्यानंतर लगेचच ऑक्टोबर १९४७मध्ये पाकिस्तानने जम्मू-काश्मीरवर हल्ला चढवला. त्याविरोधात महाराजा हरिसिंह यांनी भारताची मदत मागितली. भारतात जम्मू-काश्मीर

विलीन करण्याच्या करारावर त्यांनी स्वाक्षरी केली. भारताने तातडीने आपले सैन्य श्रीनगरला पाठवले. या सैन्याने पाकिस्तानचा पाठिंबा असलेल्या हल्लेखोरांना रोखून धरले आणि प्रतिचढाई सुरू केली. अशा रीतीने भारत आणि पाकिस्तानदरम्यान पहिले युद्ध झाले. १९४८ मध्ये युद्धबंदी होऊन हा संघर्ष थांबला. त्यावेळी पाकिस्तानच्या ताब्यात जम्मू-काश्मीरचा एकतृतीयांश भाग राहिला. त्याला 'पाकव्याप्त काश्मीर' असे संबोधले जाते. जम्मू-काश्मीरचा उरलेला भाग भारताकडे राहिला.

भारत आणि पाकिस्तानदरम्यान १९६५ मध्ये दुसरे युद्ध झाले. मे १९६५ मध्ये कच्छच्या रणात पहारा देणाऱ्या भारतीय जवानांना शत्रू सैन्याच्या संशयास्पद हालचाली आढळल्या व त्यावरून चकमक उडाली. पाकिस्तानने सप्टेंबर १९६५ मध्ये या संघर्षाची व्याप्ती वाढवून काश्मीरमध्ये स्थानिकांच्या वेषात सैनिक घुसवले. भारताने त्याला जोरदार प्रत्युत्तर दिले. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मध्यस्थीने युद्धबंदी होऊन हा संघर्ष थांबला. त्यानंतर १९६६ मध्ये तत्कालीन सोव्हिएत युनियनमधील ताश्कंद (सध्या हे ठिकाण उझबेकिस्तानात आहे.) येथे दोन्ही देशांनी शांतता करारावर स्वाक्षरी केली.

भारत आणि पाकिस्तानदरम्यानचे तिसरे युद्ध १९७१ मध्ये झाले. त्याला पूर्व पाकिस्तानात निर्माण झालेली परिस्थिती कारणीभूत होती. पाकिस्तानातील १९७० च्या निवडणुकीत पूर्व पाकिस्तानातील अवामी लीग पक्षाला बहुमत मिळाले. परंतु, या पक्षाचे नेते शेख मुजीबुर रहमान यांना प्रधानमंत्री बनवण्यास पश्चिम पाकिस्तानातील मध्यवर्ती सरकारने नकार दिला. त्यावरून पाकिस्तानमध्ये अंतर्गत संघर्ष उफाळून आला. पूर्व पाकिस्तानातील जनतेविरोधात पाकिस्तानी सैन्याने मोठ्या प्रमाणावर अत्याचार सुरू केले. ही परिस्थिती चिघळत गेली आणि तेथून निर्वासितांचे लोंढे भारतात येऊ लागले. या पार्श्वभूमीवर पाकिस्तानी हवाई दलाने भारताच्या वायव्य सरहद्दीवरील विमानतळांवर हल्ले चढवले. भारताने त्याला प्रत्युत्तर देताच युद्धाचा भडका उडाला. भारतीय सैन्याच्या वेगवान व आक्रमक

हालचालींमुळे ढाक्यामध्ये पाकिस्तानी सैन्य शरण आले. या युद्धाची परिणती म्हणून १६ डिसेंबर १९७१ रोजी पूर्व पाकिस्तानच्या जागी स्वतंत्र बांगलादेशाची निर्मिती झाली. युद्धाच्या समाप्तीनंतर १९७२ मध्ये सिमला येथे भारत आणि पाकिस्तानदरम्यान शांतता परिषद झाली. या परिषदेत दक्षिण आशियात शांतता प्रस्थापित करण्याचे आणि दोन्ही देशांमधील वाद शांततेच्या मार्गाने आणि द्विपक्षीय पातळीवर सोडवण्याचे दोन्ही देशांनी ठरवले.

एकोणीसशे ऐंशीच्या दशकाच्या उत्तरार्धात काश्मीरमध्ये अंतर्गत सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण झाला. काश्मीरमध्ये हिंसक व घातपाती कारवाया करणाऱ्या काही गटांना पाकिस्तानने नैतिक आणि राजनैतिक पाठिंबा देण्यास सुरुवात केली. काश्मीरमध्ये सीमेपलीकडून दहशतवाद घडवून आणण्याची ही सुरुवात होती. १९८९ दरम्यान काश्मीरमध्ये मोठ्या प्रमाणात राजकीय हत्या झाल्या. त्यात काश्मीरी नेते तसेच काश्मीरी पंडितांचा समावेश होता. याच दरम्यान अफगाणिस्तानातील संघर्ष संपुष्टात आल्याने तेथील मुजाहिदिनांनी आपला मोर्चा काश्मीरकडे वळवला आणि काश्मीरमध्ये धर्माच्या आधारावर संघर्ष उभा करण्याचे प्रयत्न चालवले. त्यातून काश्मीरमधील संघर्षाचे स्वरूप राजकीय स्वातंत्र्याऐवजी धार्मिक बनले. त्याचा स्थानिक जनतेवर परिणाम झाला. त्यामुळे काश्मीर खोऱ्यातून स्थानिक पंडितांना स्थलांतर करण्यास भाग पाडण्यात आले.

पुढे १९९९ मध्ये जम्मू-काश्मीरमधील कारगिल क्षेत्रात पाकिस्तानी सैनिकांनी घुसखोरी केली. प्रत्यक्ष ताबारेषेच्या अलीकडे भारतीय हद्दीतली काही महत्त्वाची सामरिक ठिकाणे त्यांनी बळकावली व तिथे मोर्चेबंदी केली. ही घुसखोरी लक्षात आल्यानंतर भारतीय सैन्याने प्रतिक्रिया करून पाकिस्तानी घुसखोरांना तेथून हुसकावून लावले आणि मूळची प्रत्यक्ष ताबारेषा पुन्हा प्रस्थापित केली.

काश्मीरमध्ये घातपाती कारवाया करणाऱ्या विविध दहशतवादी गटांना पाकिस्तानचा पाठिंबा यापुढेही कायम राहिला. त्यातून विविध ठिकाणी दहशतवादी हल्ले झाले.

२००१ मध्ये नवी दिल्लीतील संसदभवनाने लष्कर-ए-तैयबा आणि जैश-ए-महंमदच्या दहशतवाद्यांनी हल्ला केला. २००८ मध्ये काबूलमधील भारतीय दूतावासावर बॉम्बहल्ला झाला. पाकिस्तानच्या इंटरसर्व्हिसेस इंटेलिजन्स (आयएसआय) या गुप्तचर संघटनेचा त्यामागे हात असल्याचा आरोप भारताने केला. नोव्हेंबर २००८ मध्ये पाकिस्तानातून आलेल्या दहशतवाद्यांनी मुंबईतील श्री छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस, लिओपोल्ड कॅफे, कामा हॉस्पिटल, ताज हॉटेल, हॉटेल ओबेरॉय ट्रायडेंट, यहूदी लोकांचे खबाड हाऊस आदी ठिकाणांवर हल्ला केला. या हल्ल्यांमध्ये १६० पेक्षा अधिक निरपराध नागरिक मारले गेले.

जानेवारी २०१६ मध्ये पठाणकोट येथील हवाई दलाच्या तळावर दहशतवाद्यांचा हल्ला झाला. त्यामागे मौलाना मसूद अजहर असल्याचा भारताला संशय आहे. या हल्ल्याची जबाबदारी पाकिस्तानातील युनायटेड जिहाद कौन्सिलने स्वीकारली. त्याच वर्षी जूनमध्ये दहशतवाद्यांनी पाम्पोर इथे केंद्रीय राखीव पोलिसांच्या बसवर हल्ला केला तर सप्टेंबरमध्ये जम्मू-काश्मीरच्या बारामुल्ला जिल्ह्यातील उरी येथील लष्करी तळावर दहशतवाद्यांनी पहाटे हल्ला केला. त्यात १८ जवान हुतात्मा झाले. पाठोपाठ नोव्हेंबरमध्ये जम्मूतील नागरोटा येथील लष्कराच्या तोफखाना दलाच्या तळावर दहशतवाद्यांनी हल्ला केला. दहशतवादी मोठ्या संख्येने काश्मीरमध्ये घुसल्याचे लक्षात आल्याने भारताने प्रतिबंधात्मक उपाय सुरू केले. सप्टेंबर २०१६ मध्ये भारतीय लष्कराने पाकव्याप्त काश्मीरमधील दहशतवाद्यांच्या तळांवर लक्ष्यभेदी हल्ले (सर्जिकल स्ट्राईक) केले. १४ फेब्रुवारी २०१९ मध्ये पुलवामा येथे केंद्रीय राखीव पोलिसांच्या ताफ्यावर झालेल्या आत्मघाती हल्ल्यात ४० जवान हुतात्मा झाले. या हल्ल्यामागे पाकिस्तानातील दहशतवादी संघटना जैश-ए-महंमद असल्याचा भारताला संशय आहे. या हल्ल्यांना प्रत्युत्तर म्हणून २६ फेब्रुवारी २०१९ रोजी पाकव्याप्त काश्मीरमधील बालाकोट इथल्या जैशच्या प्रशिक्षण तळावर भारताने हवाई हल्ला केला.

सियाचिन

सियाचिन संघर्ष

सियाचिन हिमनदीचा परिसर हा जगातील सर्वाधिक उंचीवरील युद्धभूमी म्हणून ओळखला जातो. ही हिमनदी लडाखच्या उत्तरेला हिमालयातील काराकोरम पर्वतरांगांमध्ये आहे. हिमनदीची एकूण लांबी अंदाजे ७८ किलोमीटर आहे. सियाचिन ही काराकोरम पर्वतराजीतील सर्वात मोठी हिमनदी आहे, तर जगातली ध्रुवीय प्रदेशातील दुसरी मोठी हिमनदी आहे. हा परिसर समुद्रसपाटीपासून अंदाजे १७,७७० फूट उंचीवर आहे. सियाचिन परिसराच्या ताब्यावरून भारत आणि पाकिस्तानमध्ये संघर्ष सुरू आहे.

सियाचिन परिसरात १९८४ पूर्वी भारत किंवा पाकिस्तान-कोणाचेही सैनिक नव्हते. भारताच्या मते १९७२ च्या सिमला करारामध्ये पाकिस्तानचा प्रदेश हा साल्टोरो पर्वतरांगापर्यंत होता. मात्र, १९८४ मध्ये पाकिस्तान हा परिसर ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न करत असल्याची माहिती गुप्तचरांमार्फत भारताला मिळाली. परंतु, पाकिस्तानने या भागावर कब्जा करण्यापूर्वीच भारतीय लष्कराने 'ऑपरेशन मेघदूत' ही मोहीम राबवून सियाचिन परिसरावर नियंत्रण मिळवले. या भागात भारतीय लष्कर सर्वात प्रथम पोहचले आणि त्याने उंचावरील ठिकाणी मोर्चेबांधणी केली. पाकिस्तानी सैन्य कमी उंचीवर होते. हिमालयाच्या पर्वतराजीतील उंचावरची ठिकाणे ताब्यात असल्याचा सामरिक लाभ भारताला या ठिकाणी मिळतो.

भारत-पाकिस्तानसंबंधांत चीन हा घटक

पाकिस्तान आणि चीनचे संबंध १९५०च्या

दशकातच सुरू झाले. पाकिस्तान नेहमी भारताविरोधात मदत करणारा मित्र म्हणून चीनकडे बघत आला. १९५६ मध्ये या दोन देशांनी परस्परांमध्ये मैत्रीचा करार केला. भारताच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने पाकिस्तान व चीन दरम्यानचे काही महत्त्वाचे करार व घडामोडी पुढीलप्रमाणे:

- (i) पाकिस्तानने १९६३ मध्ये चीनबरोबर सीमाकरार केला. त्याअंतर्गत जम्मू-काश्मीरमधला पाकिस्तानच्या ताब्यात असलेला गिलगिट-बाल्टिस्तान क्षेत्रातील ट्रान्स-काराकोरम पट्टा नावाने ओळखला जाणारा शक्सगम खोऱ्यातला काही प्रदेश परस्पर चीनला सोपवण्यात आला.
- (ii) पुढे याच प्रदेशातून चीनने काराकोरम महामार्ग बांधला. त्याला चीनमध्ये मैत्रीचा महामार्ग म्हणून संबोधले जाते. १९५९ मध्ये या महामार्गाचे बांधकाम सुरू झाले आणि १९७९ मध्ये बांधकाम पूर्ण होऊन तो सार्वजनिक वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला. हा महामार्ग पाकिस्तानातील पंजाब प्रांताला खुंजरेब खिंडीतून पाकव्याप्त काश्मीरमधील गिलगिट-बाल्टिस्तान भागाला जोडतो आणि तो पुढे चीनधील शिंजियांग उगुर (Uyghur) स्वायत्त प्रदेशाला जोडतो.
- (iii) पाकिस्तानच्या बलुचिस्तान प्रांतातील ग्वादर हे अरबी समुद्रातील एक महत्त्वाचे बंदर आहे. या बंदराच्या विकासासाठी पाकिस्तानने २००२ मध्ये चीनबरोबर करार केला. त्यातून चीनला अरबी समुद्रामार्फत आखाती प्रदेश व आफ्रिकन देशांशी वाहतुकीचा जवळचा मार्ग उपलब्ध झाला.

(iv) सन २०१५ मध्ये 'चीन-पाकिस्तान आर्थिक महामार्ग' (चायना-पाकिस्तान इकॉनॉमिक कॉरिडोर) या महत्वाकांक्षी प्रकल्पाची सुरुवात झाली. त्यातून पाकिस्तानला मध्य आशियातील

देशांशी वाहतुकीचा मार्ग सुलभ होणार आहे. ग्वादर ते काशगरला जोडणारा हा महामार्ग असणार आहे. काराकोरम महामार्ग आणि ग्वादर बंदराच्या फेर विकासाचाही त्यात समावेश आहे.

चीन-पाकिस्तान आर्थिक महामार्ग (कॉरिडोर)

चर्चा करा

पाकिस्तान व चीनदरम्यानच्या या करारांचे भारताच्या सुरक्षेवर कोणते परिणाम संभवतात ?

तुम्हांला माहीत आहे का ?

पाकिस्तान-चीनमधील मैत्रीचे वर्णन तेथील नेते पुढीलप्रमाणे करतात: ही मैत्री महासागरापेक्षाही खोल आणि पर्वतांपेक्षाही उंच आहे.

चीन हा पाकिस्तानला सर्व परिस्थितीत मदत करणारा मित्र आहे, असे म्हटले जाते.

सिमला करार, २ जुलै १९७२

भारत-पाकिस्तानदरम्यानचा सिमला करार २ जुलै १९७२ रोजी केला गेला. त्या करारावर भारतातर्फे प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी आणि पाकिस्तानतर्फे राष्ट्राध्यक्ष झुल्फिकार अली भुट्टो यांनी स्वाक्ष्या केल्या.

सिमला कराराची निर्देशक तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत :

- थेट द्विपक्षीय पद्धतीद्वारे सर्व मुद्द्यांचे शांततेने निराकरण करण्यासाठी परस्पर वचनबद्धता.
- लोकांच्या संपर्कावर विशेष लक्ष केंद्रित करून सहकाराच्या संबंधाची पायाभरणी करणे.
- भारत-पाकिस्तान दरम्यान सर्वात महत्वाची विश्वास बांधण्याची प्रक्रिया (Confidence Building Measures) आणि काश्मीरमधील प्रत्यक्ष ताबा रेषाही कायम ठेवणे.

लाहोर जाहीरनामा, २१ फेब्रुवारी १९९९

पाकिस्तानचे प्रधानमंत्री मुहम्मद नवाज शरीफ यांच्या निमंत्रणास मान देऊन भारताचे प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयी यांनी २०-२१ फेब्रुवारी १९९९ दरम्यान पाकिस्तानला भेट दिली. ही भेट दिल्ली आणि लाहोर दरम्यानच्या बस सेवेचे उद्घाटनानिमित्त होती. दोन्ही नेत्यांनी सार्क दरम्यान द्विपक्षीय संबंध प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय समस्यांवर चर्चा केली. दोन्ही देशांदरम्यान शांतता आणि स्थैर्य आणि आपल्या लोकांची प्रगती, समृद्धी याबाबतची सामारिक दृष्टी यावर भर देणाऱ्या लाहोर जाहीरनाम्यावर दोन्ही नेत्यांनी २१ फेब्रुवारी १९९९ रोजी स्वाक्षऱ्या केल्या.

या जाहीरनाम्याचे मुख्य मुद्दे खालीलप्रमाणे;

- जम्मू-काश्मीरसह सर्व प्रश्न सोडवण्यासाठी गंभीर प्रयत्न करणे.
- एकमेकांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे.
- संमिश्र आणि एकात्मिक संवाद प्रक्रिया तीव्र करणे.
- अण्वस्त्रांचा अपघाती किंवा अनधिकृत वापर होण्याचा धोका कमी करण्यासाठी त्वरित पावले उचलणे. तसेच संघर्ष रोखण्यासाठी परस्पर विश्वास वाढवण्याच्या उपाययोजनांच्या संकल्पना आणि प्रक्रियांवर चर्चा करणे.
- सार्क उद्दिष्टे आणि ध्येय यांच्याबाबत कटिबद्धतेची पुष्टी करणे.
- दहशतवादाच्या सर्व रूपांचा आणि पद्धतींचा निषेध करणे आणि त्याविरुद्ध लढा देण्यास कटिबद्ध असणे.
- सर्व मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्याचा प्रचार आणि संरक्षण करणे.

चीन

भारत आणि चीनदरम्यान प्राचीन काळापासून आर्थिक व सांस्कृतिक संबंध आहेत. भारत, चीन आणि आशियातील इतर प्रदेशांतून जाणारा रेशीम मार्ग 'सिल्क रूट' हा महत्त्वाचा व्यापारी मार्ग म्हणून इतिहासप्रसिद्ध आहे. याच मार्गाने भारतातून तिबेट आणि चीनमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला. १९४७ मध्ये दिल्लीत झालेल्या आशियाई संबंध परिषदेत चीनने सहभाग घेतला होता. आशियातील प्रादेशिक सहकार्याच्या भूमिकेला चीनने पाठिंबा दिला आहे.

चीनमध्ये १९४९ मध्ये क्रांती घडून माओ झेडॉंग यांच्या नेतृत्वाखाली साम्यवादी राजवट सत्तेवर आली. या साम्यवादी राजवटीला मान्यता देणाऱ्या पहिल्या काही देशांमध्ये भारताचा समावेश होता. १९५० मध्ये चीनने तत्कालीन सोव्हिएत युनियनबरोबर सुरक्षा करार केला आणि तो शीतयुद्धातील सोव्हिएत गटात सहभागी झाला. शीतयुद्धाच्या या पार्श्वभूमीवर १९५०च्या दशकात भारत व चीन संबंधांमध्ये तणाव होता. चीनला भारताची तटस्थ राहण्याची भूमिका फसवी वाटत होती आणि एक साम्राज्यवादी देश म्हणूनच तो भारताकडे पाहत होता. १९५० ते १९५३ दरम्यानच्या कोरियन

युद्धानंतर आणि विशेषतः १९५४ मध्ये भारत-चीनदरम्यानच्या तिबेट करारानंतर चीनची भारताकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली. मात्र, हे चित्र फार काळ टिकले नाही. १९६२ मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण केल्याने युद्ध झाले. त्यानंतरही दोन्ही देशांदरम्यानचे संबंध दीर्घ काळ तणावाचे राहिले. १९८०च्या दशकात भारत व चीन दरम्यान संवाद सुरू करण्याचे गंभीर प्रयत्न सुरू झाले. सध्याच्या शीतयुद्धोत्तर काळात दोन्ही देशांदरम्यान संवादाची प्रक्रिया सुरू आहे, तरीही सीमाभागात लहानमोठ्या चकमकी अधूनमधून झडत असतात. इतरही काही मुद्द्यांवर दोन्ही देशांमध्ये मतभेद आहेत.

भारत आणि चीनदरम्यान महत्त्वाचे मतभेद तिबेटची स्वायत्तता आणि सीमारेषा निश्चित करण्यावरून आहेत. त्यांचा आपण अधिक तपशीलात अभ्यास करूया.

भारत-चीन सीमातंटा

भारत आणि चीनदरम्यान सीमाप्रदेशावरून असलेल्या तंट्याची विभागणी दोन क्षेत्रांमध्ये केली जाते : पश्चिम लडाखचा काही भाग ज्यामध्ये अक्साई चीनचा

प्रदेश येतो (पश्चिम क्षेत्र), आणि मॅकमहॉन सीमारेषा (पूर्व क्षेत्र).

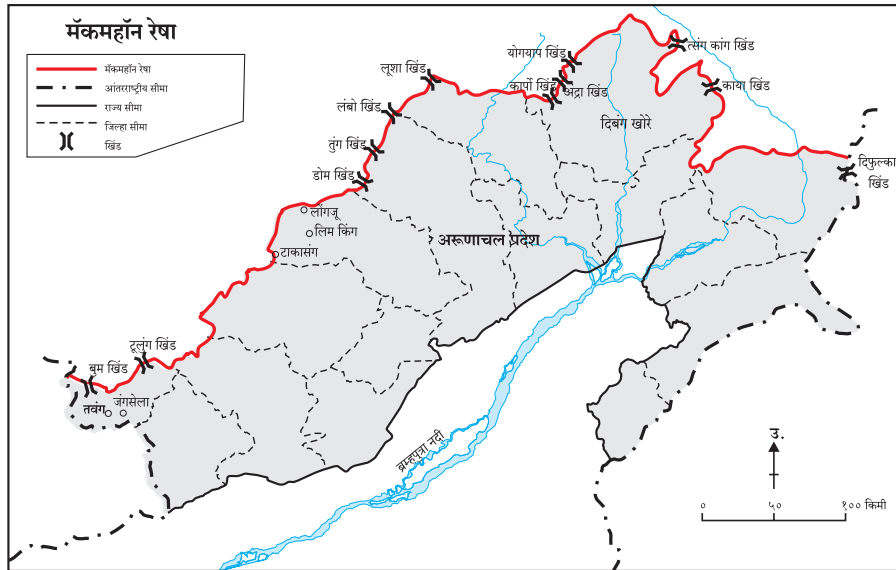
अक्साई चीन हा प्रदेश जम्मू-काश्मीर राज्याचा भाग आहे. चीनने १९५० च्या दशकात तिबेट आणि सिकियांगला जोडणारा रस्ता बांधायला सुरुवात केली. हा रस्ता लडाखच्या पूर्वोत्तर भागातील अक्साई चीन प्रदेशातून जात होता. या रस्त्याचे बांधकाम पूर्ण झाल्याचे १९५७ मध्ये जाहीर करण्यात आले. भारताने त्याला हरकत घेतली. भारताने १९५८ मध्ये या प्रदेशात दोन टेहळणी पथके पाठवली. त्यातील उत्तरेकडील भागात गेलेले पथक लष्कराचे होते, तर दक्षिणेकडील पथक पोलिसांचे होते. त्यातील पोलिसांचे पथक परत आले, परंतु चीनने भारतीय लष्कराच्या टेहळणी पथकाला ताब्यात घेतले. त्यावरून संघर्षाची स्थिती उद्भवली. काही काळाने चीनने या पथकाला सोडून दिले. परंतु, चीनने भारतीय प्रदेशात रस्ता बांधल्याचे या पथकाच्या पाहणीतून उघड झाले.

पूर्व क्षेत्रात प्रामुख्याने अरुणाचल प्रदेशावरून दोन्ही देशांमध्ये वाद आहेत. अरुणाचल प्रदेश पूर्वी 'नॉर्थ-ईस्ट

फ्रंटियर एजन्सी' (नेफा) म्हणून ओळखले जात असे. ब्रिटिशांच्या काळात १९१४ मध्ये झालेल्या सिमला करारात नेफा आणि तिबेटदरम्यानची सीमा निश्चित करण्यात आली. त्यात ब्रिटिश पथकाचे नेतृत्व करणाऱ्या सर हेन्री मॅकमहॉन यांच्या नावाने ही मॅकमहॉन सीमारेषा म्हणून ओळखली जाते. मात्र, चीनला ही सीमारेषा मान्य नसून, नेफा किंवा अरुणाचल प्रदेश त्याचा भाग असल्याचा चीनचा दावा आहे. चिनी अधिकारी या प्रदेशाचे वर्णन दक्षिण तिबेट असे करतात.

१९६२ च्या युद्धात चीनचे सैन्य मॅकमहॉन रेषा ओलांडून अरुणाचल प्रदेशात घुसले. तसेच पश्चिम क्षेत्रात त्याने अक्साई चीनचा ताबा घेतला. युद्धानंतर चीनने अक्साई चीनचा प्रदेश त्याच्याच ताब्यात ठेवला, मात्र पूर्व क्षेत्रात मॅकमहॉन रेषेपर्यंत सैन्य मागे घेतले.

१९६७ मध्ये, भारत-चीनदरम्यान संघर्ष झाला. सिककीममधील 'नथु ला' खिंडीच्या परिसरातील भारतीय लष्कराच्या चौक्यांवर चीनने हल्ले चढवले. मात्र, भारतीय सैन्याने त्याचा जोरदार प्रतिकार केला आणि चीनने या भागात केलेली मोर्चेबांधणी उद्ध्वस्त केली.

मॅकमहॉन रेषा

तिबेट

तिबेट हा नेहमीच चीनमधील एक स्वायत्त प्रदेश म्हणून ओळखला जात होता. ब्रिटिशांनी त्यासाठीचा शब्दप्रयोग चीनचे तिबेटवर आधिपत्य (सुजरेन्टि) असा केला होता. तिथे सार्वभौमत्व (साव्हरेन्टि) हा शब्दप्रयोग

प्रचलित नव्हता. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर हेच धोरण पुढे सुरू राहिले. भारताचे तिबेटशी अनेक शतके सांस्कृतिक आणि व्यापारी संबंध होते. मात्र, १९५०मध्ये चीनने तिबेटमध्ये सैन्य पाठवून त्या प्रदेशाचा प्रत्यक्ष ताबा घेतला.

या पार्श्वभूमीवर भारत आणि चीनने १९५४ मध्ये एक करार केला. त्याचे नाव 'तिबेटी प्रदेशातील व्यापार व इतर संबंधांबाबत भारतीय प्रजासत्ताक आणि चीन (पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायना) यांच्यादरम्यान झालेला करार' असे होते. या कराराची पाच महत्त्वाची तत्त्वे होती. त्यामुळे त्याला 'पंचशील करार' असेही म्हटले जाते. या करारानुसार भारताने तोवर तिबेटवर असलेले सर्व हक्क सोडले आणि तिबेट हा चीनचा एक भाग असल्याचे मान्य केले.

प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि प्रधानमंत्री चौ एनलाय (१९५४)

यानंतरच्या काळात तिबेटमध्ये चीनमधील सत्ताधाऱ्यांविरुद्धात उठाव झाला. तो चीनने बळाने दडपला. याच काळात तिबेटी धर्मगुरू दलाई लामा तेथून निसटून ३१ मार्च १९५९ रोजी भारतात आले. त्यांना राजकीय आश्रय देण्यात आला. मात्र, तसे करताना दलाई लामा भारतात कोणत्याही राजकीय कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणार नाहीत किंवा त्यांचे आयोजन करणार नाहीत, असे आश्वासन घेण्यात आले. यानंतरही तिबेटमध्ये चिनी धोरणांविरुद्धात असंतोष सुरूच राहिला.

१९५९ मध्ये भारतात प्रवेश केलेले दलाई लामा (१४ वे)

भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेचे प्रश्न प्रामुख्याने पाकिस्तान आणि चीनशी संबंधित आहेत. या दोन्ही देशांशी असलेल्या भारताच्या सीमांबद्दल वाद सुरू आहेत. तसेच, या दोन देशांच्या वाढत्या सामरिक संबंधांबद्दलही भारताला चिंता वाटते. पाकिस्तानला त्याची अण्वस्त्रे व क्षेपणास्त्रे विकसित करण्यास चीनने मदत केली आहे. पाकव्याप्त काश्मीरमध्ये विशेषतः गिलगिट-बाल्टिस्तान भागात असलेले चीनचे अस्तित्व भारताला चिंता उत्पन्न करणारे आहे. चीन पाकिस्तान आर्थिक महामार्गाच्या निमित्ताने या परिसरात चीनच्या मोठ्या हालचाली सुरू असतात.

भारताने या दोन्ही देशांदरम्यान संबंध चांगले राखण्यासाठी वेळोवेळी संवाद किंवा राजकीय वाटाघाटींचे प्रयत्न केले आहेत. भारताने चीनबरोबर आपले आर्थिक संबंध वाढवण्याचा नेहमीच प्रयत्न केला आहे. मात्र, सीमाभागात अधूनमधून होणाऱ्या कुरबुरी व चकमकींमुळे त्यात विघ्न येते. पाकिस्तानच्या बाबतीत सांगायचे तर जम्मू-काश्मीर आणि पंजाबमध्ये पाकिस्तान घातपाती कारवाया व दहशतवाद्यांना देत असलेले प्रोत्साहन भारतासाठी चिंतेचा विषय आहे.

तुम्हांला माहीत आहे का ?

भारत-चीनदरम्यान सीमाविषयक करार

जम्मू-काश्मीरमधील लडाखच्या प्रदेशाबाबत : सन १८४२ मध्ये तत्कालीन काश्मीरमधील राजवट आणि चीनचे सम्राट, तसेच तिबेटची राजधानी ल्हासा येथील सर्वोच्च धर्मगुरू लामा यांच्या दरम्यान करार झाला. त्यात लडाख आणि तिबेटदरम्यानच्या सीमा निश्चित करण्यात आल्या. चीनच्या सरकारने १८४७ मध्ये हे मान्य केले की या करारानुसार आखलेल्या सीमा पुरेशा स्पष्ट आणि ठळक आहेत.

सिक्कीम : सिक्कीम भारतात सामील होण्यापूर्वी भारताच्या संरक्षणाखाली होते. १८९० मध्ये झालेल्या एका करारानुसार सिक्कीम आणि तिबेट यांच्या सीमा ठरवण्यात आल्या आणि त्यानुसार १८९५ मध्ये प्रत्यक्ष भौगोलिक सीमारेषांची आखणी करण्यात आली.

मॅकमहॉन सीमारेषा : भूतानच्या पूर्व बाजूला असलेली ही सीमा भारत, चीन आणि म्यानमार (तत्कालीन ब्रह्मदेश) यांच्याशी संलग्न आहे. सिमला येथे १९१३-१४ मध्ये झालेल्या एका त्रिपक्षीय परिषदेत चीन, तिबेट आणि भारत अशा सरकारांचे आधिपत्य असलेल्या प्रतिनिधींनी या सीमारेषेला मान्यता दिली. **भारत-चीन दरम्यानच्या प्रत्यक्ष ताबारेषेवर शांतता आणि स्थैर्य राखण्यासंबंधी करार (७ सप्टेंबर १९९३) :** सीमांचे निश्चितीकरण होईपर्यंत सीमा भागात सुरक्षा राखण्यासाठी या करारामध्ये एक आराखडा तयार करण्यात आला. त्यात दोन्ही देशांनी मैत्रीचे आणि सलोख्याचे संबंध ठेवण्यासाठी लष्करी तैनातीत कपात करण्याचे मान्य केले गेले. तसेच सैन्याच्या हालचालींबाबत एकमेकांना कळवणे आणि परस्पर विश्वास दृढ करण्याबाबत उपाययोजना करणे, अशा मुद्द्यांचा समावेश केला गेला.

See the following websites for additional details:

1. Briefs of Foreign Relations, Ministry of External Affairs, Government of India. <https://mea.gov.in/foreign-relations.htm>
2. Annual report, Ministry of Defence, Government of India (latest available) <https://mod.gov.in/sites/default/files/AR1718.pdf>

स्वाध्याय

प्र. १ (अ) योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

- (i) जम्मू काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग तेव्हा झाला, जेव्हा.....
 (अ) काश्मीरच्या महाराजांनी पाकिस्तान विरुद्धच्या युद्धात युद्धबंदी जाहीर केली.
 (ब) १९४७-४८ च्या युद्धात भारताने पाकिस्तानचा पराभव केला.
 (क) काश्मीरच्या महाराजांनी काश्मीरच्या विलीनीकरणाच्या करारावर सह्या केल्या.
 (ड) १९४७-४८ च्या युद्धात भारतीय लष्कराने काश्मीरच्या महाराजांचा पराभव केला.
- (ii) पंचशील हा या कराराचा भाग आहे
 (अ) १९१४ चा सिमला करार
 (ब) १९५४ चा तिबेट करार
 (क) १९६६ चा ताश्कंद करार
 (ड) १९७२ चा सिमला करार

(ब) योग्य कारण देऊन वाक्य पूर्ण करा.

- (i) काश्मीरच्या एका भागाला 'पाकव्याप्त काश्मीर' असे म्हटले जाते.
- (ii) दलाई लामा यांना भारतात आश्रय दिला गेला.

(क) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

(i) साल्ट्रोरो पर्वतरांग, शस्कगम खोरे, खुंजेराब खिंड, नथु ला.

प्र. २ खालील विधान चूक की बरोबर ते सकारण सांगा.

(i) नेफा (NEFA) आणि तिबेट यांच्या दरम्यानची सीमारेषा १९१४ च्या सिमला करारात निश्चित करण्यात आली.

प्र. ३ सहसंबंध स्पष्ट करा.

(i) मॅकमहॉन रेषा आणि तिबेट

(ii) खुंजेराब खिंड आणि मैत्री महामार्ग

प्र. ४ खालील प्रश्नाचे उत्तर द्या.

(i) भारत आणि चीन यांच्यातील सीमावादावर टीप लिहा.

प्र. ५ दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे सविस्तर उत्तर लिहा.

(i) काश्मीर समस्या ही भारत-पाकिस्तान यांच्यातील वादाचा मुद्दा आहे.

(अ) १९४७-४८ चे युद्ध

(ब) १९६५ चे युद्ध

(क) १९७१ चे युद्ध

उपक्रम

जम्मू-काश्मीरच्या नकाशाचा अभ्यास करा. पाकव्याप्त काश्मीरच्या नकाशाचा अभ्यास करा. भूराजकीय विभाग शोधा आणि त्याच्या महत्त्वाबाबत वर्गात चर्चा करा.

